

Стефанія Яворська,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Внесок вітчизняних учених у теорію і практику навчання української мови за рубежом

За роки незалежності України як держави повернено з забуття сотні імен педагогів, видатних діячів минулого, які своїм творчим доробком неспростовно довели високий рівень культури й інтелекту української нації. Це спонукає до поглибленого вивчення й осмислення здобутків українських учених у галузі теорії й практики навчання української мови у зарубіжній школі.

Серед проблем, що їх розв'язувала зарубіжна школа, можна назвати такі:

1.Наукові основи побудови підручників і навчальних посібників з української мови.

2.Поєднання теорії з практикою у навчанні мови, умови успішного засвоєння учнями програмового матеріалу.

3.Розвиток мовлення і мислення учнів у процесі навчання мови.

4.Система роботи над орфографічними і пунктуаційними помилками.

5.Навчальне обладнання відповідно до змісту предмета, створення наочних посібників для навчання мови.

Ці проблеми частково розв'язувалися у створюваних нових підручниках, посібниках та інших працях методичного характеру.

Мета статті: проаналізувати теоретичний і практичний матеріал підручників, що вийшли за межами України, дослідити принципи їх побудови, з'ясувати погляди науковців на зміст, форми, методи і засоби навчання та ступінь їх реалізації у практиці роботи зарубіжної школи, показати внесок українських учених у методику навчання.

У Будині (Будапешт) без зазначення прізвища автора вийшов *„Букварь языка рускаго съ прочіимь руководіємь начинающихь оучитися”* (1850 р.) [2]. На його другій і третій сторінках подано алфавіт „печатными, рукописными и гражданскими письменами”. У другому параграфі („Слози”) – склади з різною кількістю букв (двома,

трьома): *ба, бе, би, бо...*, *бла, вла, мла* та ін., у третьому – речення з односкладовими словами, у четвертому – з двоскладовими. Для полегшення техніки читання слова поділено на склади.

В наступних параграфах матеріал повторюється, наводяться склади під титлами, молитви. В десятому „Наука християнська” вміщено речення повчального змісту з виділенням першої букви на початку запитання і відповіді елементарного богословського характеру, перелік заповідей, гріхів тощо; у дванадцятому даються назви розділових знаків із їх графічним зображенням; у тринадцятому – числа.

Завершує книжечку „Наука светска”, де подано елементарні правила поведінки: під час розмови, за столом, у товаристві. У ньому серед інших є повчання такого змісту: „Не стреляй очима сем и тамъ. Идучи не горбся, не розметуй руками, не дуркай ногами, а ни не волочи ноги за собою. Самъ себе словомъ не возвышай, а ни не уничижай. Не обещавай, что иполнити не можешь. Не говори, коли маешь уста полніи. Престань ести, коли другіи престали. Не забавляйся долго у тихъ, которыхъ навежаешь, наипаче у хорихъ, альбо у тихъ которіи много работи мають”. Підручник складено за буквоскладовим методом, нічого нового в методику навчання він не вносив.

Серед педагогів, методистів, що працювали в царині науки, освіти, вирізняється непересічна і колоритна постать **Августина Волошина** (1884–1945).

Августин Волошин для Закарпаття впродовж майже півстоліття був цілим педагогічним університетом. У його плідному і творчому житті поєднався талант педагога широкого профілю – мовознавця і літературознавця, упорядника букварів і шкільних читанок, математика і фізика. Йому належить авторство оригінальних праць (понад 70). Серед них – підручники педагогіки, психології, дидактики, логіки, науки стилізації, педагогічної етики й методології [8]. Крім того, писав книжки про основи віри, оповідання, художні твори з соціально-патріотичним і морально-повчальним змістом [3; 8]. Такими були наукові інтереси А. Волошина. Сюди ще треба додати його катехизичні проповіді, “Малий катехизис”, “малу” й “середню” Біблію, що також були підпорядковані потребам шкільного навчання і морального виховання.

Заслуговує на увагу з методичного погляду підручник з граматики, виданий двома мовами – угорською і руською. *“Практична граMATика малоруської (рутенської) мови”* (1907 р.) має оригінальну будову. Поділяється на чотири частини: 1. Читання, правопис, основи морфології (с.1–42). 2. Систематична морфологія (с.43–138). 3. Найголовніші синтаксичні правила (с.139–172). 4. Словник [9].

У першій частині книжки вміщено матеріал для навчання граматики. Упродовж десяти уроків діти вивчають окремі букви руського алфавіту. На першому – *а, о, и, м, е, п, т, ш, н*, на другому – *р, д, у, л* і т.д. На підсумковому уроці дітям пропонується для вивчення “малоруський алфавіт” у порівнянні з угорським, водночас узагальнюються знання про великі і малі, друковані й рукописні букви.

Друга частина висвітлює питання фонетичної будови руської мови. Визначення даються угорською мовою відповідно до правил угорської граматики. До кожного уроку дібрано тексти для читання – вірші, народні пісні, приказки, казки.

У третій частині книжки – речення для розбору. Тут переважають тексти руською мовою. У четвертій частині граматики вміщено русько-угорський і угорсько-руський словник. Автор пристосовується до етимологічного правопису, оскільки вважає, що він найбільше відповідає природі малоруської мови [8: 3–35]. Хоч орфографічна система А. Волошина ґрунтується на етимології, проте вона зазнала впливу російського правопису.

“Практична граMATика...” – це оригінальна наукова праця, відповідала духові часу. Вона є систематизованою “першою граMATикою руської мови, в якій застосовано досвід малоруської (української) мови”, була першим підручником в історії Закарпаття, що ґрунтувався на живому мовленні українського населення і торував шлях до засвоєння єдиної для всього українського народу літературної норми [9].

Волошин твердив, що малоруська мова є самостійна, визначив її роль в системі слов’янських мов, довів, що мова русинів Підкарпатської Русі є частиною української мови. Книжка була високо оцінена сучасниками. З питань порівняльного вивчення української та угорської мов вона не

втратила значення і в наші дні. Для шкіл Закарпаття, де навчання ведеться угорською мовою, але учні вивчають державну українську, вона становить значний науковий інтерес [8: 36].

У Слов'янській бібліотеці у Празі знайдена монографія *А.Волошина "Педагогічна методологія"*, видана 1943 р. [1; 4]. У ній автор ознайомлює з різними поглядами на принципи навчання, класифікацію методів навчання, узагальнює її, визначає умови оптимального вибору методів на урок, характеризує психологічні закономірності навчального процесу, підкреслюючи, що для досягнення ефективності в навчанні вчитель має розв'язати низку психологічних проблем: забезпечити розуміння навчального матеріалу, викликати інтерес до нього, підтримати увагу під час його сприймання та викладу.

У навчанні, на думку автора, необхідний індивідуальний підхід до кожного учня. Важливе місце має надаватись ініціативі, самостійності учнів. "Активна участь у навчанні є природним постулатом нахилу людини у праці... В дитини активну участь викликає передовсім самостійне думання" [1; 5].

А.Волошин вважав, що від змісту і методів навчання, від особистості вчителя залежить інтелектуальний розвиток учня. "Грішить проти педагогіки той учитель, який лише сам говорить, а учнів думати і говорити не заставляє. Завдання учителя є давати основу для думання, судження, узагальнення", – писав він [6: 87].

Як бачимо, вчений розглядав проблему співвідношення навчання та розумового розвитку учнів, що й досі є актуальною в педагогіці та психології.

Особливо важливого значення педагог надавав методиці навчання рідної мови. Вагома і варта уваги думка, що вивчення рідної мови передбачає не тільки знання, а й "етичне думання нації". "Нині навчання мови не є лише мистецтвом говоріння й писання, але також і навчання національної етики, пізнанням душі національного генія, пізнанням способу думання нації, що живе й розвивається" [4: 88].

Методист вважав, що процес оволодіння рідною мовою складається з кількох етапів:

- 1) початкової науки (вправи мови й розуму);
- 2) навчання письма та читання;
- 3) навчання граматики й правопису;
- 4) вправ з читанки;
- 5) навчання стилізації;
- 6) навчання літератури [4: 89].

Учений ґрунтовно проаналізував цілі, зміст і методи навчання рідної мови. На його думку, початкова наука має сприяти розвитку смислових відчуттів, уваги, емоцій, творчої фантазії, мислення. Мета початкового вивчення мови – “підготувати учнів до шкільного життя, подати перші знання про оточуючі предмети, природні явища, а також вправляння учнів у правильній мові” [1; 11].

А.Волошин – прихильник звукового аналітико-синтетичного методу навчання. Цікавими є його погляди на граматику. Він вважав її наукою, де зосереджуються мовні закони, філософією мови, що найкраще відображає самобутність нації, її особливості, характер, навчає правильно виражати думку, абстрактно мислити, узагальнювати факти, формує навички, сприяє виробленню усного і писемного мовлення, розвиває вміння грамотно писати [1].

Ураховуючи несхожість типів темпераментів учнів, перевагу зорових чи слухових аналізаторів, учений робить висновок, що доцільно використовувати різні види граматичних вправ: читання й переписування, диктанти, письмове відтворення тексту з пам’яті. Водночас слід навчати і правил правопису. Усе це в комплексі сприятиме підвищенню грамотності.

Отже, А.Волошин повертається до нас як педагог, філолог, письменник, публіцист. Багато його праць ще не розшукані і не вивчені. Характерною особливістю його творчості є боротьба за утвердження в Закарпатті української мови, що підтверджують численні підручники з граматики і букварі, які загалом сприяли вивченню мови не лише в Західній Україні, а й далеко за її межами.

У підручниках автор втілював передові педагогічні погляди (народність, патріотизм, демократизм і духовність), що свідчило про поступовий перехід його на позиції українофільства. Відповідно до завдань школи велику увагу приділяв вдосконаленню змісту, форм і методів навчання. Рекомендації щодо методики навчання мови можуть бути творчо використані в сучасній школі.

Багато важать його думки стосовно змісту освіти, форм і методів навчання, методичні рекомендації щодо вивчення української мови. В основу розв'язання цієї важливої проблеми він поклав принцип розвивального навчання.

Ці провідні ідеї є актуальними, в умовах сьогодення можуть творчо використовуватися у практиці розбудови української національної системи освіти.

Майже паралельно з цими підручниками виходить друком *“Практична граматики української мови” Василя Сімовича (1880–1944)*, дослідника української мови, знавця законів її розвитку [10]. Видання має свою історію. У 1916 р. було опубліковано нарис *“Коротка поука для коректорів”*, згодом із нарису *“виросла”* досить ґрунтовна праця, складена спеціально для полонених українців російської армії (В.Сімович викладав українську мову в закордонних таборах).

У передмові *“До читача”* автор зазначає, що його граматики *“ненаукова”*, а суто *“практична, має собі за завдання в найкоротшому часі зазнайти читачів із найважливішими законами української мови та прикласти ті закони до життя”*, насамперед в усному і писемному мовленні. Граматики укладалася з розрахунку на тих, у кого за плечима була вже школа, найнижчий її тип. *“Я старався так доступно розкласти, щоб усі могли книжку зрозуміти”*. Працюючи над нею, В.Сімович *“звертав увагу на спосіб, як би цього предмету вчити других”*, і не дуже зважав на вимоги заздалегідь обраної жорсткої схеми [10: 6]. Як зазначає П. Ковалів, *“самий факт появи такої граматики, яка розкриває основні закони української мови й розкриває їх так, що вони приступні до життя, свідчить про науковість граматики”* [7: 12].

За В.Сімовичем, граматики – це *“збір законів, які є в якійсь мові. Мова річ жива, а все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаються по явищам. І*

мова, як кожна природна річ, має свої явища. Ті явища одні на другі впливають, одно явище друге витискає, щоб собі заняти місце в мові, то через те й закони мови змінюють ся , а разом із тим змінюється й мова” [10: 9].

Перша частина “Звуки” обіймає “найважливіші звукові та правописні закони [10: 34]. Учений в образній формі розкриває звукові явища, для ліпшого розуміння застосовує різні прийоми, часто порівнює мовні звукові явища зі звуками навколишнього світу, внаслідок чого виклад стає цікавим, навіть захоплювальним. *“Як у житті панує безнастанна боротьба за те, щоб легше прожити, так воно й у мові. Не тільки одно слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдирається на місце другої, але й один звук із другим бореться..., кожний віддає де-не-що зі себе, себто вони приподібнюються (асимілюються) до себе, один витискає другий зовсім, то знов у тій боротьбі між двома звуками всунеться третій і засяде собі місце так, що оба мусять собі лічитися” [10: 35].* Автор обґрунтовує кожне фонетичне явище, підтверджує його ілюстративним матеріалом із творів класиків української літератури та з усної народної творчості.

Матеріал викладено за принципом системності. Чітко розмежовано питання фонетичні і правописні, що відрізняються своїми окремими законами розвитку. Часто в дуже доступній формі автор використовує елементи історизму та діалектології.

Друга частина граматики – “Слова” (рівнозначне сучасному терміну “морфологія”) – ознайомлює з особливостями творення слів, їх формами та значеннями. Починається розповідь мало не епічним зачином: розділом “Як творяться слова. Наросток, приставка, корінь”. Семантичні функції афіксів розкрито у формі невимушеної бесіди з читачами, але без визначень і правил. *“Кожна мова має свої слова”, вона “ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно й нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лексику). Українська мова словами багата. Слова творить народ несвідомо, але ж таки на основі якихось законів”.*

За формальними ознаками всі частини мови автор поділяє на дві групи: “відмінні” і “невідмінні”. До перших належать “іменики”, прикметники, “займеники”, числівники, “дієслова”; до других – прийменники, прислівники, “злучники”, “виклики”. У

кожній частині мови спочатку визначаються її граматичні категорії, способи творення і відомості про словозміни. Граматиці автор надає великого значення. У вступній частині першого видання читаємо: “... Граматика вияснює і освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не інакше, через те нам треба знати граматику” [10: 12]. Морфологічні явища В.Сімович часто ілюструє творами художньої літератури і діалектним матеріалом, що не ускладнює думки, а, навпаки, викликає інтерес і сприяє глибокому засвоєнню виучуваного.

Завершує другу частину розділ “Додаток до науки про слова (правописні замітки)”, в якому розглядається питання переносу слів на письмі, написання скорочених слів, великої букви, слів разом, окремо, через дефіс (“розділку”).

Третя частина, “Речення”, за обсягом найкоротша. Мета її – ознайомити читача “тільки з найважливішими синтаксичними явищами нашої мови, з тими, що конче потрібні, щоб у практиці балакати і писати як треба”. Теоретичний матеріал ілюструється прикладами із творів українських письменників та усної народної творчості.

“Зложене речення” В.Сімович поділяє на два типи: “з рівнорядною сполукою” і з “нерівнорядною сполукою” (сучасні складнопідрядні речення). До речень першого типу зараховує і речення наслідкові та умовні, при цьому зауважуючи: “... Не раз можна їх розібрати ріжно, відповідно до того, як хто розуміє думку” [10: 307]. Речення з “нерівнорядною” сполукою за змістом поділяється на такі типи: присудкові, підметові, предметові, прислівникові. Останні поділяються на “місцеві, часові, способові, причинові, намірові, умовні і допустові”.

У розділі “Скорочені речення” розглядаються речення з дієприкметником і прикметником, дієприслівником, “дієіменником”. Термін “Скорочені речення” відповідає сучасному “речення з дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотами та з відокремленими членами речення”.

У підручнику В.Сімовича, на відміну від інших, виділено окремим розділом тему “Період” (у автора – “Періода”) і матеріал про місце речень у складнопідрядних структурах. Визначення періоду дається таке: “Періода – довге зложене речення, у якому зміст повний, думка закінчена, з піднесенням і

пониженням” тону [10: 328]. Автор виділяє період умовний, часовий і відносний.

Завершують третю частину “Розділові знаки (перепинання)” з визначенням, коли ставиться “точка, запинка” (кома), “середник” (крапка з комою), “двоточка”, “питайник”, “викличник”, “перестанок”, “павза” (тире), “наводні знаки” (лапки), “скобки”, “розділка” (дефіс). Наприкінці книжки вміщено “Додаток до складні”, де йдеться про вживання родів та відмінків за значенням, а також подано зразки розбору речень.

ГраMATика у другому виданні, за словами автора, “трохи перероблена, побільшена – головню щодо прикладів – і, може, з технічного боку краща”.

“Практичну граматикy” можна зарахувати до підручників нового типу і, за висловом Є. Тимченка, “самонавчителем” української мови, що відповідав на багато запитань, які виникали в учительській практиці. Великий граматичний матеріал подано в доступній формі. СтилЬ викладу простий, зрозумілий.

Випускаючи “Практичну граматикy”, автор плекав надію, що вона придасться широкому загалу читачів, прищепить пошану до рідної мови через пізнання її законів, багатство форм і слів, здатних передавати найглибші і найтонші думки та почування. Звідси суто теоретичний характер підручника, без практичних завдань і вправ.

В.Сімович – видатний фахівець і дослідник української мови, учений, прекрасно обізнаний із науковою лінгвістичною літературою, умів теоретичні знання поєднати з практичними потребами школи, відзначався глибиною думки, вільно володів науковим методом у дослідженні проблематичних питань українського мовознавства.

Отже, учені наполегливо працювали над піднесенням ефективності навчального процесу за межами України, намагаючись зробити процес здобування знань легким і цікавим, достойним благородної мети – пізнання. Проблеми підвищення рівня знань з української мови розв’язували і як теоретики, і як практики. Їхні методичні ідеї сприяли науковому опрацюванню методики навчання.

Кожен із науковців по спромозі намагався прислужитися специфіці застосовуваних за рубезем методів і прийомів, сприяв вихованню любові до України, рідної мови, українського слова.

Список використаних джерел

- 1.Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель / Т. Беднаржова.– Львів: Основа, 1995.– 156 с
- 2.Букварь языка рускаго с прочіимь руководіємь начинающих оучитися. – Будин: Печатано в Будине при Кралевском оуніверситеті, 1850. – 55 с. – Б.а.
- 3.Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945). Бібліограф. Покажч /М.Вегеш, В.Туряниця. – Ужгород: УжДУ, 1994. – 25 с.
- 4.Волошин А. Педагогічна методологія. Методологія навчання: Для вчит. та вчит. Семінарій /А.Волошин. – Кн. I. – Прага: Пробоєм, 1943. – 208 с.
- 5.Волошин Августин. Вибрані твори /Августин Волошин. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 523 с.
- 6.Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М.. Августин Волошин /М.Зимомря, В.Гомоннай, В.Вегеш. – Ужгород, 1995. – 100 с.
7. Ковалів П. Василь Сімович /П.Ковалів.–Вінніпег: Просвіта, 1953.–38 с.
- 8.Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939) /М.І. Кляп. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. –149 с.
- 9.Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст./В.В. Німчук.– К.: Наук. думка, 1985. – 202 с.
10. Сімович В. Практична граматика української мови / В.Сімоович.– Раштат: Укр. рух, 1918. – 356 с.
- 11.Туряниця В. Августин Волошин про методику навчання рідної мови //Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: М-ли наук.-практ. конф. /В.Туряниця.– Ужгород. – 1993. – С. 303–308.
12. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті //Від наук. т-ва ім. Т.Шевченка до Укр. вільного ун-ту / П. Чучка.– Пряшів: Словацьке пед. вид-во, 1991. –125 с.

Анотація. У статті проаналізовано підручники і посібники українських учених ХХ століття, які з різних причин змушені були друкувати свої праці за межами України . Розкрито їхні погляди на методи і прийоми навчання в зарубіжних школах, на структуру уроку, його зміст; визначено, які ідеї, положення, висунуті методистами, зберегли свою значущість для сьогодення.

Аннотация.

В статье анализируются учебники и пособия украинских ученых XX столетия, которые в силу разных причин вынуждены были издавать свои научные работы за пределами Украины. Раскрыты их взгляды на методы и приемы обучения в зарубежных школах, на структуру урока, его содержание; определены те идеи, положення, которые выдвигали методисты и которые сохранили свою значимость и для настоящего времени.